

УДК 398.21:[94:323.1](477.82)"19"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.03.558>

**НАРОДНА ПРОЗА
ПРО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ
ВЗАЄМИНИ НАПЕРЕДОДОНІ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(НА МАТЕРІАЛАХ
З ГОРОХІВСЬКОГО РАЙОНУ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Оксана ЧІКАЛО

ORCIDID: <https://orcid.org/0000-0002-1636-3397>

кандидат філологічних наук,
старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ фольклористики,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: ochikalo@yahoo.com

У статті проаналізовано наративи, у яких відображено передумови польсько-українського конфлікту на Волині кінця 30-х — початку 40-х рр. ХХ століття. З'ясовано специфіку сприйняття та осмислення цих подій у народному середовищі. Простежено особливості побудови сюжетів на основі часо-просторових характеристик. Розглянуто специфіку трансляції цього прозового матеріалу у різновікових групах.

Мета публікації — з'ясувати специфіку сприйняття та осмислення подій середини минулого століття на Волині; проаналізувати, як народне середовище, залежно від епічної позиції оповідача, відтворювало інформацію про них; розглянути особливості трансляції наративів про стан українсько-польських взаємин (зокрема на побутовому рівні) напередодні українсько-польського конфлікту.

Об'єктом дослідження є народні оповідання про Волинську трагедію кінця 30-х — початку 40-х рр. ХХ ст., записані на Горохівщині у 2018 році. Вони стали підґрунтям для вивчення передумов українсько-польського конфлікту на Волині та специфіки їхнього відображення у фольклорних наративах.

У статті синтезовано *методи*, підпорядковані *мети* розвідки: історичний, який уможливує дослідження історичних та політичних процесів ХХ ст.; історико-типологічний, що передбачає виявлення типологічних паралелей досліджуваних сюжетів, мотивів, образів у різних жанрових утвореннях українського фольклору на синхронному та діахронному рівнях.

Ключові слова: українці, поляки, Волинь, наратив, хронотоп, сюжет, фольклор, народне середовище.

Oksana CHIKALO

ORCIDID: <https://orcid.org/0000-0002-1636-3397>

Candidate of Philology, Senior Researcher
Senior Researcher, Department of Folklore Studies,
Institute of Ethnology, National Academy of Sciences
of Ukraine,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: ochikalo@yahoo.com

**FOLK PROSE ABOUT UKRAINIAN-POLISH
RELATIONS ON THE EVE
OF THE SECOND WORLD WAR
(ON THE MATERIALS FROM GOROKHIV
DISTRICT, VOLYN REGION)**

The article analyzes narratives that reflect the prerequisites of the Polish-Ukrainian conflict in Volhynia in the late 1930s and 40s. The specificity of perception and understanding of these events in the national environment is clarified. Features of plot construction based on time-spatial characteristics are investigated. The specificity of broadcasting this prose material in different age groups is considered.

The purpose of the publication is to find out the specifics of perception and understanding of the events of the middle of the last century in Volyn; to analyze how the national environment, depending on the epic position of the narrator, reproduced information about them; to consider features of broadcasting narratives about the state of Ukrainian-Polish relations (especially at the domestic level) in the run-up to the Ukrainian-Polish conflict.

The object of the study is the folk tales of the Volyn tragedy of the late 1930s and early 1940s recorded in the Gorokhiv Region in 2018. They became the basis for studying the background of the Ukrainian-Polish conflict in Volyn and the specifics of their reflection in folklore narratives.

The article synthesizes methods that are subordinated to the purpose of exploration: historical, which makes it possible to study the historical and political processes of the twentieth century; historical and typological, which involves the identification of typological parallels of the studied plots, motifs, images in different genre formations of Ukrainian folklore at synchronous and diachronic levels. This method allows to trace the realization of one or another motive in samples close in content to genres; historical-genetic, by which one can consider the evolution of individual plots and motifs and ways of expressing them in folklore texts; a field research method that allows you to discover new narratives, find out the features of contemporary living and distribution; interdisciplinary, which allows to involve in the analysis of folklore materials the methodology of different scientific disciplines: history, folklore, ethnography, statistics, etc.

Keywords: Ukrainians, Poles, Volyn, narrative, chronotop, plot, folklore, folk environment.

Вступ. Українсько-польські стосунки у 30—40-х роках ХХ століття на Волині — тема не проста і драстична як для українців, так і для поляків. Це трагедія, відгомін якої відчуваємо до сьогодні, а про справді конструктивне наукове обговорення залишається лише мріяти. До цієї проблематики зверталися (та й досі не перестають) науковці-історики, політики, громадські діячі цих двох етносів (В. Сергійчук, Л. Зашкільняк, І. Ільюшин, В. В'ятрович, Я. Грицак, Ю. Сливка, А. Криштальський, J. Lukaszów, G. Motyka та ін.), однак десь на периферії дискурсу залишається народна рецепція цих подій, яка потребує осмислення. У цій розвідці аналізуватимемо народні оповідання та їхні подальші трансформації. Концентруватимемося на розповідях очевидців, учасників та людей, які безпосередньо не брали участі в українсько-польському протистоянні, однак були більш чи менш активними свідками та спостерігачами.

Мета публікації — з'ясувати, як народне середовище сприймало і осмислювало ці події. Проаналізувати специфіку відтворення інформації залежно від епічної позиції оповідача, а також розглянути особливості трансляції наративів про стан українсько-польських взаємин (зокрема на побутовому рівні) напередодні українсько-польського конфлікту.

Об'єктом та джерельною базою дослідження є народні оповідання, записані на Горохівщині у серпні 2018 року. Це фіксації, здійснені від респондентів, які безпосередньо були учасниками тих подій, враження свідків та наративи нащадків, які транслюють оповіді батьків чи інших родичів.

У статті синтезовано *методи*, підпорядковані *меті* розвідки: історичний, який уможливує дослідження історичних та політичних процесів ХХ ст.; історико-типологічний, що передбачає виявлення типологічних паралелей досліджуваних сюжетів, мотивів, образів у різних жанрових утвореннях українського фольклору на синхронному та діахронному рівнях. Цей метод дає змогу простежити реалізацію того чи іншого мотиву у зразках близьких за змістом жанрів; історико-генетичний, за яким можна розглянути еволюцію окремих сюжетів та мотивів і способи їх вираження у фольклорних текстах; метод польових досліджень, що дає змогу виявити нові наративи, з'ясувати особливості сучасного побутування та поширення; міждисциплінарний, що дозволяє залучити до аналізу фольклорних матеріалів методологію

різних наукових дисциплін: історії, фольклористики, етнографії, статистики тощо.

Основна частина. Під час опрацювання матеріалу з'ясувалося, що для дослідження трансляції народної пам'яті про Волинську трагедію необхідно проаналізувати передумови історичних процесів 30—40-х років та їхнє відображення у фольклорних наративах. Адже, як писав дослідник народних оповідань Степан Мишанич, «Народні оповідання стають об'єктом вивчення, записування, привертають увагу фольклористів, в основному, з метою пізнання світогляду народу та як матеріал для дослідження певних суспільних і побутових явищ тощо» [1, с. 297].

Варто зауважити, що фольклорні наративи часто називають народною усною документалістикою. Очевидно, що це формулювання не треба розуміти буквально, як «наратив» = «історичний факт» чи точне, «відфотографоване» відображення якогось випадку чи події. Обрамлена в суб'єктивні враження оповідача «історична достовірність» оповіді, а саме цей аспект важливий для наукового опрацювання наративів про Волинську трагедію, підтверджується його трансляцією і збереженням у народній оповідній традиції.

Шведський учений Карл фон Сидов виокремлює три головні етапи трансформації неказкової прози: меморат (індивідуальні спогади з власного життя, що фольклоризуються [2]), хронікат (невеликі повідомлення про події, поєднанні за хронологією), як перехідний етап між меморатом і фабулатом та й безпосередньо сам фабулат (сюжетно оформлені фабульні оповідання [2]).

Серед наративів, зафіксованих на Волині, виокремлюємо твори на різних етапах трансмісії. На початковій стадії — це наративи-меморати, записані від найстарших інформаторів, які були безпосередніми учасниками подій (Тамара Криштальська, Надія Луї, яким вже минуло 90 років). Це і розповіді свідків подій, які були своєрідними літописцями-спостерігачами і можуть розповідати про те, що вони бачили і чули (Микола Кучинський, Ганна Мельник). Ми записували вже і сюжетно оформлені оповідання про події зазначеного часу, які розповідали діти чи інші молодші родичі (Віктор Коритко і Ярослава Герасимчук). Вони знають про події періоду, який нас цікавить, не тільки з родинних розповідей. Таким чином, зазначений віковий зріз оповідачів уможливив простеження трансляції цього матеріалу та динаміки його змін.

Головними тематичними блоками наративів з Горохівщини, які акумулювали інформацію про передумови польсько-українського конфлікту, є:

- побутові взаємини українців і місцевих поляків;
- польські колоністи-осадники і українці;
- стан шкільництва на Горохівщині та недоступність освіти для українців напередодні II світової війни.

Щодо побутових взаємин українців та поляків, переважно місцевих, які не були завезені у 20—30-х роках, а довший час жили поряд з українцями, то вони, за розповідями респондентів, не були ворожими. І це було зумовлено тим, що, на відміну від інших волинських земель, на яких з 1923 р. польська влада організувала так звані «пляцувки», на Горохівщині такої не було і польська меншина була розпорошена між українським населенням. Іван Пущук — упорядник матеріалів «Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1940 років. Горохівський район» акцентує на тому, що на той час «вагому частку польських мешканців становили поселенці часу Російської імперії [...] Декотрі, за прикладом чеських сусідів, що прибули одночасно, переходили на православ'я, користувалися українською мовою, породичалися з українськими сусідами» [3, с. 6]. Тобто у побуті стосунки українців з поляками в Горохові та околицях не були аж такими напруженими. Записи, у яких народна традиція зафіксувала стан українсько-польських відносин напередодні Другої світової війни, також це засвідчують. Тамара Криштальська (1923 р. н.), Ксенія Гончарук (1928 р. н.), Надія Луї (1923 р. н.) поділилися своїми спогадами про те, як жили українці і поляки:

«Ну як ми з поляками, я не знаю... В мене були і подружки польські, і жили дружно тако. Ну не скажу, щоб так різанина (була потім. — О. Ч.), я не знаю. Ото тільки, що побили, так. Ну бо вони, поляки, так себе поводити. То Армія Крайова ж тут була. Армія Крайова. Ви знаєте. А що мали робити наші хлопці?»¹.

«Були. На тій Теклівці, де ми жили. І там [...] в силі тому тоже були. Було нас одинайцять хат польських, а три українських. І ще навіть їдн була німецька. Ше німець їден жив. Мирилися до війни. Було всьо добре. О. А після війни получалася якась

¹ Записали М. Качмар та О. Чікало 13.08.2018 р. в м. Горохові, від Криштальської Тамари Іванівни 1923 р. н. в с. Милатин Іваничівського р-ну Волинської обл.

війна. Поляки напали на українців, українці напали на пуляків. Отака була якась партизанка»².

«Жили ми непогано. Ми жили, хазяювали вдома. [...] А пуляки через дорогу сусіди були. І ми жили так то. Вуни не знали, шо ми українці, а ми не знали, шо вуни пуляки. Ми жили мирно [...] аже кули то? Двадцять сьомого чи то тридцять сьомого, як то німець напав. То від теї пори сталось такі во — колотеча. Стали ненавидіти їдні других»³.

Свої розповіді інформаторки ведуть від першої особи множини («ми»), таким чином ототожнюючи себе зі середовищем і суспільно-історичним контекстом, в якому вони перебували. Час оповіді недавно минулий — це час частини їхнього життя. Тамара Криштальська, яка була активною учасницею українського підпілля, розвідницею, працювала для медичного забезпечення, брала участь в знищенні німецьких та більшовицьких військових ешелонів, відходить від описів побуту своєї родини і вказує на чинник, який провокував спротив українців, а саме Армія Крайова. Надія Луї — переселенка з-за Бугу, теперішньої території Польщі, згадуючи життя на своїх малій Батьківщині, зазначає, що саме німці спровокували українсько-польський конфлікт. Як бачимо, переважно усі оповідачки розповідають про міжетнічний контекст — довоєнне мирне співіснування українців, поляків, німців та чехів, зокрема про це йдеться у наративі Ксенії Гончарук з хутора Теклівка (нині с. Бистровиця Горохівського р-ну).

Темпоральне обрамлення цих наративів побудоване на контрасті «до війни» / «під час» або «після війни». Війна — подія настільки релевантна для народного середовища, що оповідачі, окреслюючи хронотоп наративів про українсько-польське протистояння, неодмінно беруть її за відправну точку сюжету. Для народних оповідань притаманна ідеалізація подій, що відбувалися «до». Про це свідчать презентовані меморати, у яких міжетнічні стосунки змальовані майже бездоганними.

² Записали М. Качмар та О. Чікало 17.08.2018 р. в с. Скобелка Горохівського р-ну Волинської обл. від Гончарук Ксенії Прокопівни, 1928 р. н., хутір Теклівка (нині с. Бистровиця Горохівського р-ну Волинської обл.).

³ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 р. в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Луї Надії Максимівни, 1923 р. н., с. Малків (Закерзоння).

На відміну від попередніх респонденток, які розповідали від першої особи, народні оповідання про передвоєнні відносини українців та поляків фольклоризуються і їх вже транслюють нащадки — діти, племінники та ін. Про своїх батьків розповідали респонденти зі сіл Михлина та Підбереззя:

«Мій батько родився в тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятому році. Він ходив у польську школу, яка знаходилася в селі Маруся. Туди ходили не тільки українці, а й поляки, чеши там з села Загаїв. І з сіл, з Бережанки приходили туди діти [...] І він говорив таку фразу, що ніякого конфлікту між національного ні між поляками, ні між українцями взагалі не було. Їх чогось називали мазурами. Видно там є якась в Польщі, як у нас Волинь, там якась Мазурія. Я так зрозумів, що ніяких конфліктів не було. З чого той конфлікт почався пізніше, в сорок третьому, то такої інформації невідомо. Не можу я сказати»⁴.

«В тридцять дев'ятому, як прийшла радянська влада, то (батько. — О. Ч.) каже, люди, ну як каже, тут жили поляки, жили всі. Всі мирно жили. Ніхто ні з ким не сварився...»⁵.

Оповідь вже ведеться від третьої особи. Як правило, респонденти апелюють до того, від кого отримали інформацію («мій батько/мати казав/казала»), часто маємо вже чітку вказівку на історичний час і локальний простір. Зважаючи на часову віддаленість подій та творення нарративу, спостерігаємо переключення уваги оповідача на пояснення певних обставин, вчинків осіб, про яких йдеться в розповіді. Сюжет побудований не на хронології подій, а радше на їхній важливості.

То ж чи були передумови до конфлікту? Очевидно, що були. Якщо на побутовому рівні українці і поляки якимось годилися, то колоніальна політика осадництва зробила свою недобру справу. Про це свідчить ще один тематичний блок — «Українці і поляки-осадники».

«Незважаючи на те, що українські селяни Волині мали обмаль землі, — пише Володимир Сергійчук, — польський уряд розпочав переселення сюди

колонізаторів-осадників. Як правило, це були колишні офіцери та підофіцери польської армії» [4, с. 8], яких влада озброювала для оборони перед українцями. Звичайно, що така політика обурювала українців і підігрівала негативні настрої щодо поляків, хоча й навіть і тоді ще українці намагалися прилаштуватися до існуючих реалій і наймалися до колоністів для ведення сільського господарства, бо ж нові господарі, то були, переважно, люди, які ніколи не працювали на землі:

«Було трохи [поляків]. — розповідає Ганна Мельник. — Було. Навіть тут ціла колонія така була [...] Земля була тут аж до Марковичів. Вони поселилися на панській землі, на поміщицькій землі. Поляки тото вже зайняли. Волинську область тодішню в двадцятих роках. Ну та в селі тоже були, були і в селі. Навіть недалечко, як я малою була ще з такою ровесницею своєю, то ще ми ходили мимо одних»⁶.

«О, оцейво, як узяти, то то були взяті звідси аж то тамтого села, то буде тоже село, следуше. [...] Ну то вони були, коли вони населилися, то то я не пам'ятаю, коли вони прийшли. Але вони, як прийшли, то зайняли. То вони кождий мав по двінадцять гектарів землі і треба було до них іти робити ше, от...»⁷.

Для нарративів цієї тематики характерні виразні часо-просторові вказівки. («зайняли в 20-х роках»). Стилістика розповіді — хронікальна. Респонденти чітко окреслюють час і просторову локацію тих земель, майже всі зазначають, що то були найкращі землі і земельні наділи були великими («12 гектарів»). Як свідчать інформатори, до осадників ставилися за принципом свій / чужий. Їх, на відміну від місцевих поляків, не сприймали як людей зі свого середовища. Про це свідчить часте наголошення, що то були «населені, заселені, завезені».

Тема української освіти напередодні Другої світової війни одна з домінантних і також дуже чутлива для волинян. Так, у багатьох інтерв'ю зафіксовано нарратив про шкільництво за польської влади та на обмежені можливості для навчання українських дітей. Історик Володимир Сергійчук пише, що впродовж 30-х

⁴ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 р. в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Луй Надії Максимівни, 1923 р. н., с. Малків (Закерзоння).

⁵ Записали М. Качмар та О. Чікало 16.08.2018 р. в с. Підбереззі Горохівського р-ну Волинської обл. від Герасимчук Ярослави Григорівни, 1954 р. н., с. Підбереззя.

⁶ Записала М. Качмар та О. Чікало 13.08.2018 р. в с. Марковичі Горохівського р-ну від Мельник Ганни Савівни 1927 р. н. в с. Марковичі.

⁷ Записали М. Качмар та О. Чікало 14.08.2018 р. в с. Ощів Горохівського р-ну Волинської обл. від Кушинського Миколи Васильовича 1932 р. н.

рр. ХХ ст. «внутрішній спротив українства наростав і в зв'язку з наступом польського уряду на українське шкільництво. На північно-західних землях за часів української державності існувало 1050 українських шкіл. За чотири роки польського існування на цих землях кількість цих освітніх закладів скоротилася до 421. У 1932/33 навч. році їх залишилося лише 4. У той же час волинські чехи мали 13 своїх національних шкіл, росіяни — 5, євреї — 57, а німці аж 66» [4, с. 11].

Про навчання в школі розповіла Тамара Криштальська, яка безпосередньо навчалася в той час та була дитиною з вчительської родини:

«Школа була польська, української не було. Потім, я, значить, закінчила в трийцять дев'ятому році, я закінчила сьомий клас. Сім класів. Загальноосвітня [...] Нас тут не багато було таких нас, що хотіли поступати десь. Нас тут три дівчини було, такі, то що ми товаришували. Пішли здавати екзамени. В трийцять дев'ятому році. Пішли ми, здали екзамени [...], а в трийцять дев'ятому році, якраз в серпні місяці, перед першим вересням, ми побігли — вивішували списки на дверях там, хто, кого прийняли. Ми кажем, ми ше дивимся, нема нас в списках, а знаєм, що ми здали точно, екзамени поздавали. Ми на другий день прибігли в канцелярію. Що таке, чого нас нема тут? А вони. Жінка там. Питають: «В яку церкву ходите?» Ми кажемо: «В нас одна церква». Тут була церква, був костюль і була та, єврейська синагога. Оце було три таких научних тих... Кажем: «Ми ходим в свою українську православну церкву». А вони нам кажуть: «Як будете ходити до косьцьола, то дайте слово, ми вас приймем»⁸.

Наративи цієї тематики побудовані, перш за все, на часо-просторових зв'язках, які є визначальними для цього жанрового утворення і є своєрідним каркасом для сюжеттики цього матеріалу. Оповідачі вибудовують свою оповідь на трьох часових рівнях. Перший — історичний, який окреслює історичний час твору — «за Польщі». Про нього опосередковано свідчить мотив «... школа була польська, української не було», який не конкретизований точними датами. Другий часовий пласт, що накладається в наративах про шкільництво, — суб'єктивний час, коли

⁸ Записали М. Качмар та О. Чікало 13.08.2018 р. в м. Горохові, від Криштальської Тамари Іванівни 1923 р. н. в с. Милятин Іваничівського р-ну Волинської обл.

з'являються автобіографічні епізоди: «Потім, я, значить закінчила в трийцять дев'ятому році я закінчила сьомий клас. Сім класів. Загальноосвітня [...] Нас тут не багато було таких нас, що хотіли поступати десь, нас тут три дівчини було, такі, то що ми товаришували. Пішли здавати екзамени». І третій часовий різновид, характерний для оповідань цієї тематики — це нараційний сюжетний час, який формує структуру оповідання, забезпечує логічну послідовність подій чи формує наратив з епізодів, які оповідач відтворює в такому порядку, як дозволяє йому пам'ять.

Висновки. Таким чином, проаналізовано три ключові тематичні блоки наративів, у яких народні оповідачі зосередилися на передумовах польсько-українського конфлікту. Ці оповіді живуть в народному середовищі і ми, на щастя, ще можемо зафіксувати їх на усіх стадіях творення: від меморату — до фабульного твору. Завдяки цьому, на основі усних джерел ми простежили особливості трансляції наративів, специфіку побудови сюжеттики, яка ґрунтується на часо-просторових характеристиках.

1. Мишанич С. Біля джерел народної прози. *Фольклористичні та літературознавчі праці*. Донецьк, 2003. Т. 1. С. 297.
2. Давидюк Л. Наративний дискурс усних неказкових оповідань. *Science and Education a New Dimension. Philology* (Vol. V (39), issue 143). 2017. URL: www.seanewdim.com.
3. Пушук І. Від упорядника. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1940 років. Горохівський район*. Упоряд. Іван Пушук. Луцьк, 2009. С. 6.
4. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. *Документи з українських архівів і польські публікації*. Київ, 2003. С. 8.

REFERENCES

- Mishanich, S. (2003). Near the sources of folk prose. *Folklore and literary studies* (Vol. 1, p. 297). Donetsk [in Ukrainian].
- Davidyuk, L. (2017). Narrative discourse of oral non-fairy tales. *Science and Education a New Dimension. Philology* (Vol. V (39), issue 143). Retrieved from: www.seanewdim.com.
- Pushuk, I. (2009). From the compiler. *The tragedy of the Ukrainian-Polish confrontation in Volyn 1938—1940. Gorokhiv district* (P. 6). Lutsk [in Ukrainian].
- Sergiychuk, V. (2003). Poles in Volhynia during the Second World War. *Documents from Ukrainian archives and Polish publication* (P. 8). Kyiv [in Ukrainian].